

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Бавикиної Вікторії Миколаївни

«Політичний акціонізм у контексті теорії соціальної дії»,

подану на здобуття наукового ступеня

кандидата соціологічних наук за спеціальністю

22.00.01 – теорія та історія соціології

Актуальність теми дослідження. Політичний акціонізм посідає проміжне місце між власне мистецько-художньою цариною, територією радикальної політики, громадянським спротивом і боротьбою за права. Найчастіше політичний акціонізм і сприймається як своєрідний протест. Але чи завжди те, що так сприймається, є таким насправді? Чого більше в такого роду перформансах: мистецтва чи політики? І які ж цілі вкладають їхні автори в свої акції? Такі питання, власне, актуалізують дослідження політичного акціонізму, прояви якого ми все частіше спостерігаємо у сучасному суспільстві.

У масовій свідомості існує думка, що політика та мистецтво несумісні та протиставляються, адже політика містить «грубу силу», а мистецтво повинно нести витонченість та образність. Така точка зору звужує тлумачення політичного, редукуючи його до державних інституцій і примусового характеру, водночас ізолюючи мистецтво від соціального контексту.

Політичний акціонізм є, з одного боку, невід'ємною складовою сучасного мистецтва, але, з іншого, – відносно новим об'єктом наукових розвідок. Неоднозначне сприйняття мистецьких акцій з боку загальноприйнятої суспільної моралі та соціальних норм, виникаючий «ціннісний конфлікт між акціоністом та глядачем» (с. 4), безумовно, потребують окремого дослідження саме з боку соціології, адже, як слушно зазначає авторка, зараз про розгляді цього феномена домінують мистецтвознавчий аналіз і художня критика.

Отже, обрана тема дослідження, присвяченого заповненню існуючих у науці лакун щодо визначення поняття політичного акціонізму, його

типологізації, аналізу його генези та розвитку, виявленню особливостей течій акціонізму, є вельми актуальною.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їхня достовірність та новизна. Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, є достатньо обґрунтованими. Авторка чітко формулює мету – концептуалізація феномена політичного акціонізму в контексті теорії соціальної дії, тим самим підкреслюючи методологічні засади дослідження. Визначені завдання детально розкривають мету і окреслюють план дослідження, що дисертанткою блискуче виконано.

Об'єкт дисертаційного дослідження означено авторкою як «політичний акціонізм у сучасному мистецтві». На наша думку, саме такого уточнення не вистачає власне у назві роботи: саме по собі словосполучення «політичний акціонізм» не одразу відсилає читача до царини мистецтва, адже політичні акції можуть організовуватися і проводитися не лише мистецькими та художніми засобами.

Серед методів, що обрано В. М. Бавикіною для досягнення мети та реалізації завдань дослідження, особливо цікавими нам здалися «методи термінологічного (для окреслення семантичних меж і зіставлення значень понять в рамках соціологічного дослідження політичного акціонізму)» та «компаративного (для порівняння форм політичного акціонізму в мистецтві в залежності від особливостей політичних режимів суспільств, де він виникає) аналізу» (с. 8), що демонструють широку обізнаність авторки та теоретичний досвід у широкому соціологічному та міждисциплінарному колі. Про це ж свідчить і перелік теоретико-методологічних підвалин дослідження, серед яких теорії соціальної дії М. Вебера, структурації Е. Гідденса та символічного інтеракціонізму Дж. Міда; концепції свободи Х. Арндт, дисциплінарної влади М. Фуко та символічної влади П. Бурдьє; дослідження Ж. Рансьєра про режими чуттєвості, праці з метаполітики та концепт події А. Бадью. Таким чином, соціологічний фокус дослідження вдало доповнюється філософськими, політологічними і мистецтвознавчими концепціями.

Достовірність результатів дослідження підтверджується і емпіричною базою, що дозволила авторці здійснити детальний аналіз досліджуваного феномена. Емпіричну базу соціологічного дослідження складають як вторинний аналіз даних різних соціологічних досліджень (серед яких дані соціологічного опитування Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова «Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та соціальних інститутів, електоральні рейтинги» (n=2308, 2008 р.); дані соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології «Довіра українців до соціальних інституцій» (n=2029, 2012 р.); соціологічне дослідження російського Аналітичного центру Юрія Левади «Левада-Центр» «Перспективи громадянського суспільства в Росії» (103 глибинних інтерв'ю, 2011 р.), «Протестний рух у Росії в кінці 2011–2012 рр.» (45 глибинних інтерв'ю, 2012 р.), «Потенціал громадянської участі у рішенні соціальних проблем» (24 глибинних інтерв'ю, 2014 р.) тощо), так і результати власного неформалізованого онлайн-інтерв'ю теоретиків і практиків, пов'язаних із політичним акціонізмом, з Дніпра, Києва, Львова, Одеси та Харкова, проведеного в рамках авторського дослідження «Феномен політичного акціонізму в сучасному українському мистецтві» (2017–2018 рр.). Поєднання кількісних та якісних методів теж є безсумнівною перевагою роботи.

Пункти новизни дисертаційного дослідження корелюють з поставленими завданнями та з його логікою, демонструють можливість подальшого використання результатів дослідження як у наукових розвідках у галузі соціології культури і мистецтва, так і в аналізі мистецьких практик та їхнього зв'язку з процесами соціально-політичних трансформацій.

Повнота викладення основних наукових положень, висновків та і рекомендацій, сформульованих у дисертації, у наукових працях та авторефераті.

Різні аспекти дослідницької роботи В. М. Бавикіної відображено у низці публікацій, серед яких 4 статті у вітчизняних фахових джерелах, 1 стаття у

зарубіжному спеціалізованому виданні і 5 публікацій, що засвідчують апробацію результатів дослідження на наукових конференціях у різних містах України (Дніпро, Київ, Одеса, Харків). Зміст автореферату відповідає структурі та висновкам дисертаційної роботи, презентує основні результати дослідження та авторський підхід до викладення матеріалу.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (у т. ч. 8-ми підрозділів), висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатку. Робота містить 1 таблицю та 18 рисунків. Обсяг загального тексту дисертації складає 182 сторінки (7,43 д. а.), з них основного тексту – 164 сторінок (6,9 д. а.). Список використаних джерел містить 216 найменувань, з них 60 – іноземними мовами.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної дії та політичного акціонізму» обґрунтовано поняттєво-категоріальний апарат соціологічного дослідження феномена політичного акціонізму; визначено ключові підходи до конструювання концепту політичного акціонізму в дискурсі соціологічної теорії та окреслено концептуально-методологічну стратегію дослідження.

Проводячи термінологічний аналіз для концептуалізації поняття «політичний акціонізм», авторка послідовно окреслює межі понять «перформанс», «гепенінг» та «акція політичного протесту». Цікавими стали зауваження авторки щодо виходу політичного акціонізму за межі мистецького поля та потрапляння у соціально-політичний дискурс (с. 19), аналіз субверсивної афірмації як «тактики, що дозволяє художнику захоплювати соціальні, політичні або економічні дискурси, з одного боку, стверджуючи та споживаючи їх, але, з іншого – їх підриваючи» (с. 20), виділення типів політичного акціонізму в контексті аналізу використання акціоністами у своїй діяльності усталених норм соціального договору – повна та часткова ретериторіалізація (с. 22).

Розглядання політичного акціонізму в конфліктологічному ракурсі приводить авторку до думки, що акція є можливим варіантом виголошення конфлікту між офіційною ідеологією та альтернативним поглядом, а аналіз ролі медіа як ключового носія акціоністської дії осучаснює дискурс розвідки.

Запропоноване авторкою визначення політичного акціонізму як «сингулярної неінституціоналізованої мистецької форми соціальної дії, що реалізується художником-акціоністом в якості провокативного емансипативного жесту, спрямованого на публічну критику влади, держави і політичного режиму, порушення онтологічної безпеки глядача, перерозподіл соціально-політичного простору та перевизначення ролі митця в соціумі» (с. 27), безперечно, відображає виконану дослідницьку роботу.

Також у цьому розділі міститься ґрунтовний і логічно-послідовний огляд соціологічних теорій, що складають теоретичну базу даного дослідження, надаючи можливість соціологічного розгляду феномена політичного акціонізму як форми соціальної дії. Авторка доводить необхідність залучення для досягнення своєї мети не тільки очевидних у цьому дискурсі теорії соціальної дії М. Вебера (с. 29–31) і структурації Е. Гідденса (с. 3–36), але й концепції свободи, дисциплінарної та символічної влади М. Фуко (с. 37–41) і Х. Арентт (с. 42–45), теорії публічного утвердження рівності та емансипативного жесту Ж. Рансьєра (с. 46–48), концепція події А. Бадью (с. 48–54). Така палітра теорій є підґрунтям для розробки концептуально-методологічної стратегії дослідження акціонізму, що базується на визначенні його цілей, соціально-політичних функцій та структурно-динамічних елементів.

Визначені авторкою структурно-динамічні елементи політичного акціонізму, а також розроблена нею трьохкомпонентна модель інтерпретації феномена політичного акціонізму як форми соціальної дії дозволили виявити основні соціальні функції акції: деконструююча, що реалізується у радикальній дії в жорстко регламентованому суспільною нормою публічному просторі; емансипаторна, що реалізується як процес становлення видимості

політичного суб'єкта; критична, що реалізується у виробництві художником-акціоністом невластивих існуючому порядку політичних висловлювань (с. 64–65). Ці власні доробки В. М. Бавикіної є вельми цікавими та глибокими.

У другому розділі «Форми політичного акціонізму в контексті трансформацій соціально-політичного дискурсу європейських країн: історико-генетичний, типологічний та компаративний аналіз» розглянуто конкретні течії політичного акціонізму в країнах Західної та Східної Європи. Авторка виявляє, що певні форми акціоністської дії детерміновано політичним режимом, в якому вона з'являється. Дослідження трьох течій – Віденського акціонізму другої половини ХХ ст., ангажованого політичного акціонізму у Росії кінця ХХ ст. та латентного політичного акціонізму в сучасній Україні – вражає вдалим поєднанням соціологічного, політологічного та естетичного ракурсів.

Особливо актуальним нам здається розгляд українських мистецьких практик, що авторка відносить до латентного політичного акціонізму. Відмінність політичних режимів України та Росії детермінують несхожість течій політичного акціонізму у цих країнах. Якщо у Росії, в умовах посилення авторитаризму, при неможливості публічного вираження громадянської думки традиційними для демократичних суспільств методами, превалює мистецтво радикальної політичної дії, то політичний режим України, який визначено як перехідний, що «балансує між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму» (с. 119) при відсутності прямих відкритих політичних репресій та паростках становлення громадянського суспільства породив український акціонізм як «спорадичну помірнорадикальну соціальну дію, що дозволяє митцям розширити власний художній інструментарій» (с. 130). Саме латентний політичний акціонізм, на думку авторки, є характерним для суспільств із низьким рівнем політичної довіри.

У третьому розділі «Специфіка політичного акціонізму як форми соціальної дії в сучасному українському суспільстві» викладено результати аналізу та інтерпретації даних соціологічних досліджень, проведених як

власне авторкою (експертні онлайн-інтерв'ю), так і різними соціологічними фундаціями. Метою емпіричних розвідок В. М. Бавикиної було виявлення особливостей українського політичного акціонізму. Отримані висновки сприяли поглибленню розуміння політичного акціонізму з позицій його соціологічного осмислення та підтвердили гіпотези, висунуті на початку дослідження, серед яких найбільш цікавими нам здалися такі, що наголошують на зв'язку між політичним режимом і проявами політичного акціонізму в суспільстві, припущення щодо залежності системи сучасного мистецтва від державних апаратів та її впливу на виникнення неінституціоналізованих альтернативних практик, а також гіпотеза про головного адресата та об'єкт художнього висловлювання в політичній акції, якими виступають різноманітні соціальні інститути та представники влади (с. 138).

У ході експертного інтерв'ю український акціонізм був визначений експертами як публічно непомітна та незатребувана серед художників форма мистецтва, що не є ефективною в соціально-політичних умовах сучасної України. Зроблено висновок, що «вибір художнього методу для митця є не завжди особистим питанням, вирішення якого продуковане власними пріоритетами та уподобаннями. Існує певна кореляція між художньою практикою та політичним контекстом, соціально-політичними умовами, в яких працює художник» (с. 155).

У висновках авторка підсумовує проведене теоретичне та емпіричне дослідження та наголошує на доцільності обраних теоретичних підходів для реалізації поставлених перед ним цілей та виконання його завдань.

Важливим результатом проведеного дослідження стало, зокрема, визначення специфіки функціонування політичного акціонізму в сучасному українському мистецтві як форми соціальної дії, що має такі характеристики: відсутність системності у плануванні та випадковий характер появи тієї чи іншої акції; невизначеність умов і нестабільність ходу реалізації акції; апеляція мистецького висловлювання акціоніста в першу чергу до художнього

та культурного полів, і лише в другу чергу – до політичного; спорадичний характер вирішення проблеми фото- та відеофіксації здійсненої акції; незацікавленість медіафахівців у адекватному висвітленні політичних акцій в українському інформаційному полі; інертність художнього поля до сприйняття політичної акції (с. 157). Також дисертантка окреслює фокус своїх подальших наукових розвідок, що поглиблюють та розширюють тлумачення й розуміння сутності та місця політичного акціонізму в нашому суспільстві.

Таким чином, структура дисертації та її зміст не викликають сумнівів у доцільності обраних теоретичних та емпіричних засад для досягнення мети дослідження та виконання його завдань.

Практичне значення роботи. Результати цієї дисертаційної роботи, розроблені концептуальні засади соціологічного аналізу феномена політичного акціонізму можуть слугувати теоретичним базисом у подальших дослідженнях політичного акціонізму як одного з актуальних теоретичних напрямів соціології культури та мистецтва – аналізу процесів соціально-політичних трансформацій у співвідношенні з розвитком мистецьких практик. Результати дослідження можуть бути впроваджені у різноманітних навчальних курсах для студентів соціологічних спеціальностей. Окремі положення дисертації можуть бути використані у дослідженні процесів сучасної культури, задіяні у дослідницьких виставкових проєктах, служити методологічною основою для соціологічних досліджень мистецтва як в Україні, так і за її межами.

Дискусійні положення та зауваження. Поряд з позитивними моментами, підкресленими вище, хотілося б зробити деякі зауваження та побажання щодо подальших наукових розвідок авторки дослідження.

По-перше, розглядаючи політичний акціонізм у контексті теорії соціальної дії, авторка більшою мірою зосереджується на одній з двох характеристик соціальної дії – усвідомленості мотивів, засобів, методів дії актором-митцем. При цьому друга характеристика – орієнтація на когось – більшою мірою проголошується авторкою, але, на наш погляд, недостатньо

розкривається у деяких теоретичних положеннях та інтерпретації даних емпіричних досліджень. Так, дисертантка вказує, що «акціоністська дія спрямована одночасно на систему мистецтва (переозначення конвенційних розпоряджень авангардного мистецтва), суспільство (порушення соціальної норми) та політичне поле (переприсвоєння публічного простору)» (с. 30). Але у подальшому, визначаючи структурно-динамічні елементи політичного акціонізму, а саме: «акціоніст; дія художника, спрямована на привернення уваги до актуальної соціальної проблеми; умови здійснення соціальної дії; її концептуальний зміст; публічні результати та соціальні наслідки проведеної акції» (с. 57), авторка не включає до них реципієнта, глядача або спостерігача як суб'єкта, який власне повинен надавати акціоністу реакцію на дію, інтерпретувати зміст дії тощо. Згадуючи, що «цільові аудиторіями», якими є «пересічні глядачі, професійна спільнота і, в першу чергу, представники державних соціальних інститутів», авторка не включає їх до структурно-динамічних елементів політичного акціонізму. На наш погляд, це було б доречно зробити.

По-друге, для нас залишилося відкритим питання стосовно того, хто саме і яким чином визначає певну мистецьку подію як власне політичний акціонізм. З погляду теорії соціальної дії, це повинен робити тільки сам актор, митець, вкладаючи певний цільовий та ціннісний зміст в акцію. Але В. М. Бавикіна, наприклад, не відносить до політичного акціонізму дії скандально відомої групи Femen, говорячи про відсутність у них явної раціональної усвідомленості. Авторка наполягає, що «акції Femen більш походять на локальні провокації, що не мають чіткої візуальної та концептуальної складової» (с. 125). Але як визначають себе самі учасниці Femen, чи інтерпретували вони свої акції як дотичні до політичного акціонізму – це залишається незрозумілим. Таким чином, питання відкрите: хто – автор, аудиторія чи науковець (художній критик) – мають право відносити певну подію до політичного акціонізму. І чи може саме реципієнт (чому б і ні?) перетворити твір мистецтва або якусь акцію, в які сам автор не вкладав

політичного змісту, на політичну акцію, зробивши її символом чи уособленням певного політичного чи ідеологічного сенсу?

По-третьє, на наш погляд, при аналізі політичного акціонізму авторка недостатньо уваги приділила комунікативній складовій, хоча і здійснює спробу розгляду «проблемності комунікації» в політичному акціонізмі з позицій символічного інтеракціонізму. Говорячи про зв'язок автора дії та того, на кого вона спрямована, ми, слідом за авторкою роботи, ставимо питання про тлумачення змісту. Як митці бачать цей процес? Чи правильно глядач або випадковий спостерігач інтерпретує зміст акції? Взагалі, наскільки важливим для художника є аспект сприйняття його дій? Чи радикальний зміст і провокаційна форма є справжнім сенсом мистецьких дій? Дисертантка зазначає, що «пріоритетом у політичному акціонізмі є інтеракція не з глядачем, як у перформансі, а з владою та соціальними інститутами» (с. 26), але ж зрозуміло, що соціальний інститут не може бути глядачем чи спостерігачем. Комунікація все ж таки відбувається з людиною, тим паче, що публічний простір, у якому, як правило, відбувається політична акція, передбачає присутність саме випадкових спостерігачів. Відповіді на ці питання, звісно, містяться у результатах онлайн-інтерв'ю. Так, авторка говорить, посилаючись на відповіді експертів, про множинність інтерпретацій акції з боку глядача. Але залишається незрозумілим ставлення самого митця до цієї множинності. Чи турбує вона його? Якої реакції (ефекту) очікують (або ні) акціоністи? Ці питання надають привід для подальших розмірковувань дослідниці.

По-четверте, на наш погляд, дисертантка недостатньо повною мірою розкрила роль медіа в сучасному політичному акціонізмі. У різних розділах роботи ми бачимо певні спроби осмислити значення традиційних засобів масової комунікації та нових медіа у політичному акціонізмі, але завершеного аналізу поки ми не побачили. Сподіваємося, що В. М. Бавикіна продовжить свої цікаві розвідки та реалізує, як вона сама зазначає, майбутні дослідження процесів медіатизації та віртуалізації політичних акцій в культурі Веб 2.0.

Зазначені зауваження не є принциповими і ніякою мірою не спростовують думку про високу якість роботи, глибоке теоретичне та практичне значення дослідження.

У цілому, зазначене вище дає підстави вважати, що представлена до захисту дисертація Вікторії Миколаївни Бавикіної «Політичний акціонізм у контексті теорії соціальної дії», є цілісним, самостійним, концептуально завершеним науковим дослідженням, яке відповідає вимогам щодо кандидатських дисертацій, зокрема Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її авторка Вікторія Миколаївна Бавикіна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології.

Офіційний опонент,

кандидатка соціологічних наук,
доцентка кафедри філософії і політології
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова

О. Б. Зінчина

О.Б. Романенко